Μία από τις ξεχασμένες σελίδες της ελληνικής Αριστεράς και του ελληνικού αντιφασιστικού κινήματος αποτελεί η συμμετοχή των Ελλήνων σε ένα από τα σπουδαιότερα γεγονότα του 20ού αιώνα, τον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο (1936-1939), στο πλευρό των δημοκρατικών δυνάμεων. Υπό την επίδραση του μαζικού κύματος αλληλεγγύης που αναπτύχθηκε στη Δύση υπέρ του ισπανικού λαού και υπό την καθοδήγηση του ΚΚΕ και των «συγγενικών» οργανώσεων της ομογένειας, περισσότεροι από 300 Έλληνες εθελοντές από την Ελλάδα και το εξωτερικό μετέβησαν στην Ισπανία, όπου και εντάχθηκαν στις Διεθνείς Ταξιαρχίες. Πολλοί εξ αυτών μάλιστα θυσίασαν τη ζωή τους στην κόλαση του εμφυλίου, πολεμώντας για μια άλλη Ισπανία και για την πολυθρύλητη έφοδο στον «σοσιαλιστικό» ουρανό.

Ελληνες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο

Η συμμετοχή στις Διεθνείς Ταξιαρχίες

Ευάγγελος Σ. Καρατζής

Δημοσιογράφος – Πτυχιούχος του Τμήματος Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών

Μαχητές του αγγλικού λόχου «Τομ Μαν» στη Βαρκελώνη, το 1936, από τους πρωτοπόρους του εθελοντικού ρεύματος ενίσχυσης των Δημοκρατικών, πριν από την ίδρυση των Διεθνών Ταξιαρχιών.

Το 1936 αποτελεί έτος ορόσημο για τη σύγχρονη ισπανική, ευρωπαϊκή και κατά συνέπεια παγκόσμια ιστορία. Το πραξικόπημα που κηρύχθηκε στις 18 Ιουλίου από μια ομάδα στρατιωτικών του ισπανικού στρατού –με επικεφαλής αρχικά τον Χοσέ Σανχούρχο– κατά της εκλεγμένης κυβέρνησης του Λαϊκού Μετώπου επρόκειτο να βυθίσει την Ισπανία σε μια εφιαλτική πολεμική περίοδο, η επαύριον της οποίας ανέδειξε νικητή τις εθνικιστικές δυνάμεις και νέο απόλυτο ηγεμόνα της χώρας τον στρατηγό Φρανθίσκο Φράνκο.

Ωστόσο, η εμφύλια σύγκρουση που αιματοκύλισε την Ιβηρική για περίπου μία τριετία (1936-1939) δεν ήταν απλώς μια ένοπλη αντιπαράθεση ανάμεσα σε μια δημοκρατική κυβέρνηση και σε μια μερίδα της ηγεσίας των ισπανικών όπλων. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια ανελέητη αναμέτρηση, στα χαρακώ-

ματα της οποίας έλαβαν μέρος όλες οι πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις της χώρας. Μια αναμέτρηση βέβαια που οι βαθιές της ρίζες εντοπίζονταν στον Μεσαίωνα και έφθαναν μέχρι τη σύγχρονη εποχή, κατά την οποία η χαοτική κοινωνικοοικονομική ανισότητα ανάμεσα στα λαϊκά στρώματα και στην άρχουσα τάξη (βασιλείς, κλήρος, γαιοκτήμονες) του ισπανικού κράτους, σε συνδυασμό με τις απαρχαιωμένες οικονομικές δομές, παρήγε συνεχείς εσωτερικές συγκρούσεις.

Πέντε από τα ηγετικά στελέχη των Ελλήνων εθελοντών στην Ισπανία ποζάρουν στον φωτογραφικό φακό κατά τη διάρκεια του πολέμου στην Ιβηρική: (από αριστερά) Δημήτρης Σακαρέλος, Παντελής Παντελιάς, Παναγιώτης Αϊβατζής, Αναγνώστης Δεληγιάννης και Νίκος Βαβούδης [Δ. Παλαιολογόπουλος, Ελληνες αντιφασίστες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο (1936-1939), εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2010].

Στο πλευρό των κεντρώων και αριστερών παρατάξεων που απάρτιζαν το κυβερνών Λαϊκό Μέτωπο συμπαρατάχθηκε το ισχυρότερο αναρχικό κίνημα στην ιστορία, που ξεπερνούσε τους 1.000.000 οπαδούς, τα πατριωτικά κόμματα της Γαλικίας, της Καταλονίας και της Βασκονίας, ορισμένα τμήματα της αστικής τάξης και λοιποί αντιφασίστες. Από την άλλη πλευρά, συντάχθηκαν όλες οι συντηρητικές οργανώσεις και δυνάμεις (εθνικιστές, μοναρχικοί, καθολικοί, μεγαλοαστικά στρώματα) που κυριαρχούσαν παραδοσιακά στον ισπανικό κοινωνικοπολιτικό στίβο και οι οποίες έβλεπαν το Λαϊκό Μέτωπο ως εν ενεργεία απειλή για τη χρόνια υπεροχή τους σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί ότι οι διαχωρισμοί πολλές φορές δεν ήταν πάντα τόσο σαφείς.

Η ένταση και η σημασία αυτής της σφοδρής ιδεολογικής, πολιτικής και στρατιωτικής σύγκρουσης προσέλκυσε άμεσα την προσοχή και σε διεθνές επίπεδο. Ενώ όμως το φασιστικό καθεστώς της Ιταλίας, η χιτλερική Γερμανία και η γειτονική Πορτογαλία στήριξαν άμεσα με έμψυχο δυναμικό και στρατιωτικό υλικό τους Εθνικιστές, οι δυτικές δυνάμεις (Βρετανία, Γαλλία) προώθησαν το Σύμφωνο Μη Επέμβασης (Αύγουστος 1936) στο ισπανικό ζήτημα, για λόγους στρατηγικούς (αποφυγής μια σύγκρουσης «δι' αντιπροσώπων» ή ακόμη και κανονικού πολέμου με τον Χίτλερ) και πολιτικούς (βρετανικός αντικομμουνισμός και ανάσχεση των λαϊκών προοδευτικών κινημάτων, φόβος για εμφύλιο στη Γαλλία). Το εν λόγω σύμφωνο ήταν μια καθαρά υποκριτική πράξη, καθώς υπογράφηκε ακόμη και από την Ιταλία και τη Γερμανία που δεν το τήρησαν ποτέ. Το ίδιο συνέβη και με τη Σοβιετική Ενωση, η οποία τελικά ενίσχυσε τους Δημοκρατικούς, αν και με καιροσκοπικά κριτήρια. Η σταλινική ηγεσία δεν μπορούσε να μείνει αμέτοχη στον αγώνα του ισπανικού λαού για ευνόητους λόγους, ωστόσο δεν σκόπευε επ' ουδενί στην ανιδιοτελή και πλήρη ενίσχυση της Ισπανικής Δημοκρατίας, καθώς εκείνη την περίοδο η σοβιετική εξωτερική πολιτική επεδίωκε πρωτίστως τη συμμαχία με τη Βρετανία και τη Γαλ-

λία απέναντι στον αναδυόμενο άξονα Βερολίνου-Ρώμης. Μια δυναμική και συνεχής στήριξη στους Δημοκρατικούς θα ενίσχυε προφανώς τα αντικομμουνιστικά αισθήματα της ισχυρής γαλλικής Δεξιάς και κυρίως της φιλελεύθερης βρετανικής κυβέρνησης, που ήδη φοβόταν μια πιθανή μπολσεβικοποίηση της Ισπανίας. Εξ ου και η αισθητά μικρότερη σε αναλογία βοήθεια της Σοβιετικής Ενωσης προς τους Δημοκρατικούς σε σχέση με τις αναθεωρητικές δυνάμεις της Ιταλίας και της Γερμανίας καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του πολέμου.

Στην Ελλάδα, η έκρηξη του Ισπανικού Εμφυλίου γέννησε ένα χαρακτηριστικό πολιτικο-διπλωματικό παράδοξο. Και αυτό διότι, ενώ το νέο δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου ήταν απόλυτα συγγενές ιδεολογικά με τους Εθνικιστές, η εξωτερική πολιτική επί Μεταξά ήταν επίσης απόλυτα συνδεδεμένη με εκείνη της Βρετανίας, λόγω και των απειλητικών αναθεωρητικών διαθέσεων των γειτονικών δυνάμεων του μετέπειτα Αξονα (Ιταλία, Βουλγαρία). Συνεπώς κρίθηκε σκόπιμο να ακολουθηθεί το δόγμα του γαλλοβρετανικού κατευνασμού. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια προσπάθεια εξισορρόπησης της ιδεολογικής ταυτότητας και της ωφέλιμης εξωτερικής πολιτικής. Ωστόσο, το ελληνικό κεφάλαιο διείδε γρήγορα τις μεγάλες ευκαιρίες οικονομικής εκμετάλλευσης που γέννησε το εμπάργκο των Δυτικών δυνάμεων στη δημοκρατική Ισπανία μετά το Σύμφωνο μη Επέμβασης. Καθώς η Ιταλία και η Γερμανία στήριξαν αφειδώς τους Εθνικιστές, η ζωτική ανάγκη των δυνάμεων του Λαϊκού Μετώπου για πολεμικό υλικό αποδείχθηκε πρόσφορο μέσο πλουτισμού για την Ελληνική Εταιρεία Πυριτιδοποιείου-Καλυκοποιείου του Πρόδρομου Μποδοσάκη και τους Ελληνες εφοπλιστές – παράγοντες οι οποίοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στο λαθρεμπόριο που αναπτύχθηκε στα νερά της Μεσογείου, εφοδιάζοντας κυρίως τους Δημοκρατικούς αλλά και τους Εθνικιστές, αν και όχι πάντα με αξιόλογης ποιότητας προϊόντα.

Βέβαια, η ελληνική ανάμειξη στον Ισπανικό Εμφύλιο δεν θα περιοριζόταν στις δοσοληψίες του ελληνικού κεφαλαίου με τις εμπλεκόμενες δυνάμεις. Την περίοδο που οι «μεγάλοι» της ηπείρου εμπλέκονταν σε έναν

Ομάδα Ελλήνων εθελοντών κατά τη διάρκεια διαλείμματος από στρατιωτικές ασκήσεις, πιθανότατα στο Αλμπαθέτε, το κέντρο των Διεθνών Ταξιαρχιών [Δ. Παλαιολογόπουλος, Ελληνες αντιφασίστες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο (1936-1939), εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2010].

σκληρό διπλωματικό ανταγωνισμό, ένα πανευρωπαϊκό κύμα αλληλεγγύης στη δημοκρατική Ισπανία διογκωνόταν ημέρα την ημέρα. Μάλιστα, το κάλεσμα της Γ' Κομμουνιστικής Διεθνούς (Κομιντέρν) για τη δημιουργία των σωμάτων εθελοντών που θα μετέβαιναν στην Ισπανία ώστε να ενισχύσουν τον αγώνα των Δημοκρατικών κατά των Εθνικιστών, θα συναντούσε την ενεργή συμμετοχή της ελληνικής Αριστεράς, η οποία είχε βρεθεί στην παρανομία μετά την άνοδο του Μεταξά.

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΙΩΝ

Η ακριβής καταγωγή της ιδέας για τη συγκρότηση των Διεθνών Ταξιαρχιών αγνοείται ακόμη και σήμερα. Πατέρες της θεωρούνται συχνά ο Μωρίς Τορέζ, αρχηγός του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, ο Σοβιετικός διπλωμάτης Μαρσέλ Ρόζενμπεργκ ή ακόμη και ο Γκεόργκι Δημητρόφ, ο επικεφαλής της Κομιντέρν. Η πρόταση βρήκε θετική ανταπόκριση από τον Στάλιν κατά τη διάρκεια συμβουλίου στα γραφεία της NKVD (της τότε μυστικής αστυνομίας της ΕΣΣΔ) στη Μόσχα, τον Σεπτέμβριο του 1936, γεγονός απαραίτητο για την πραγματοποίηση περαιτέρω ενεργειών.

Σε κάθε περίπτωση, η πρωτοβουλία αυτή εδραζόταν πάνω στην ήδη υπάρχουσα λαϊκή βούληση για στήριξη του αντιφασιστικού αγώνα της Ισπανικής Δημοκρατίας. Η ταξική και ιδεολογική πόλωση που συντελείτο στην Ιβηρική ενέτεινε τη βαθιά ανησυχία που επισκίαζε τις αριστερές οργανώσεις και τα κόμματα της Ευρώπης. Το πραξικόπημα των στρατιωτικών φαινόταν ως το τρίτο μεγάλο, επεκτατικό κτύπημα του φασισμού στη Γηραιά Ηπειρο, μετά την άνοδο του Μουσολίνι στην Ιταλία και την ηγεμονία των ναζί στη Γερμανία, συν το γεγονός ότι τόσο ο πρώτος όσο και ο Χίτλερ έσπευσαν εξαρχής να ενισχύσουν ενεργά τις δυνάμεις των Εθνικιστών. Αξίζει να σημειωθεί ότι πριν καν κινηθούν οι διαδικασίες από πλευράς Κομιντέρν για τη δημιουργία των Διεθνών Ταξιαρχιών, ήδη είχαν ενταχθεί στο δημοκρατικό στρατόπεδο ομάδες εθελοντών που είχαν φθάσει στην Ισπανία με αφορμή την Εργατική Ολυμπιάδα της Βαρκελώνης.

Αμέσως μετά τη συνάντηση στη Μόσχα και την αποστολή αντιπροσωπείας στην Ισπανία, η Κομιντέρν άρχισε να οργανώνει ένα πανευρωπαϊκό δίκτυο στρατολόγησης εθελοντών βασιζόμενο κυρίως (αλλά όχι απόλυτα) στα κομμουνιστικά κόμματα. Αν και υπάρχουν διάφορες εκτιμήσεις, ο συνολικός αριθμός των εθελοντών που έλαβαν μέρος στην τριετή αιματηρή σύγκρουση θεωρείται πια με σχετική βεβαιότητα ότι ανερχόταν στις 32.000-35.000, εκ των οποίων η πλειονότητα (άγνωστο πόσοι) προερχόταν από τους κόλπους των κομμουνιστικών κομμάτων. Οπως ήταν αναμενόμενο, οι εθελοντές πρόσκειντο ιδεολογικά στον χώρο της Αριστεράς (κομμουνιστές, σοσιαλιστές, τροτσκιστές κλπ.), αν και σίγουρα συμμετείχαν επίσης

Ο Δημήτρης Σακαρέλος (αριστερά) και ο Αναγνώστης Δεληγιάννης (δεξιά) στο Αλμπαθέτε, την περίοδο που έφθασαν οι πρώτοι Ελληνες εθελοντές [Δ. Παλαιολογόπουλος, Ελληνες αντιφασίστες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο (1936-1939), εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2010] .

Εθελοντές των Διεθνών Ταξιαρχιών με υψωμένα τα τυφέκια κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στους στρατώνες «Καρλ Μαρξ» της Βαρκελώνης.

αρκετοί απλοί δημοκράτες και ανένταχτοι αντιφασίστες. Ωστόσο, πλην των μελών των κομμουνιστικών κομμάτων, οι υπόλοιποι έπρεπε να περάσουν από ειδική συνέντευξη της NKVD, ώστε να αποφευχθούν εισροές κατασκόπων-δολιοφθορέων της άλλης πλευράς.

Η κινητοποίηση ήταν ραγδαία και μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου είχε ήδη συγκροτηθεί στο Αλμπαθέτε, το κέντρο εκπαίδευσης των εθελοντών στη νοτιοανατολική Ισπανία, η πρώτη Διεθνής Ταξιαρχία, η 11η, αποτελούμενη κυρίως από Γάλλους, Γερμανούς, Ιταλούς και Πολωνούς μαχητές. Ειδικότερα η Γαλλία κατείχε τη μερίδα του λέοντος όσον αφορά τη διεθνή συμμετοχή στον Ισπανικό Εμφύλιο, αφού υπολογίζεται ότι συνολικά τουλάχιστον 9.000 Γάλλοι πέρασαν τα σύνορα για να ενισχύσουν τις δημοκρατικές δυνάμεις (γενικότερα, κατά τον Εμφύλιο, η Γαλλία και τα Πυρηναία ήταν η κυριότερη δίοδος για την είσοδο στην Ισπανία). Αυτό οφείλεται τόσο στη γεωγραφική εγγύτητα όσο και στην τότε πολιτική κυριαρχία του γαλλικού Λαϊκού Μετώπου. Εξάλλου, αν και η γαλλική κυβέρνηση είχε ταχθεί υπέρ της μη επέμβασης, σίγουρα δεν αισθανόταν άνετα με την πιθανή γειτνίαση με τρίτο ισχυρό φασιστικό κράτος.

Για τις υπόλοιπες χώρες οι αριθμοί ποικίλλουν. Υπολογίζεται ότι ακόμη 3.000-5.000 μαχητές προέρχονταν από τη Γερμανία και την Αυστρία, περίπου 3.500 από την Ιταλία, ενώ τουλάχιστον 2.000 εθελοντές έσπευσαν στην Ισπανία από τη Βρετανία και ισάριθμοι από τις ΗΠΑ και τις βαλκανικές χώρες. Ειδικά από τη Γερμανία και την Αυστρία, πολλοί εξ αυτών ήταν πολιτικοί φυγάδες που ζούσαν στο εξωτερικό μετά την άνοδο των απολυταρχικών κυβερνήσεών τους. Το ίδιο ίσχυε και για το βαλκανικό τάγμα που

συγκροτήθηκε τον Δεκέμβριο του 1936 –και πήρε το όνομά του από τον Βούλγαρο κομμουνιστή και γενικό γραμματέα της Κομιντέρν Γκεόργκι Δημητρόφ–, εντός του οποίου βρέθηκαν και οι πρώτοι Ελληνες μαχητές που έφθασαν στην Ισπανία.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΘΕΛΟΝΤΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ: ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Οι υπάρχουσες πληροφορίες σχετικά με τους Ελληνες αντιφασίστες στον Ισπανικό Εμφύλιο προέρχονται κατά κύριο λόγο από δύο έργα που εκδόθηκαν κατά τη δεκαετία του 1980. Πρόκειται αρχικά για το εξαντλημένο πλέον βιβλίο του Στέφανου Τσερμέγκα και του Λευτέρη Τσιρμιράκη «No Pasaran: Ελληνες εθελοντές στην Ισπανία», το οποίο αποτελεί πολύτιμο βοήθημα καθώς ο Τσερμέγκας ήταν ο ίδιος βετεράνος των Διεθνών Ταξιαρχιών, και για τη μελέτη του Δημήτρη Παλαιολογόπουλου «Ελληνες αντιφασίστες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο 1936-1939», που εν πολλοίς βασίστηκε στο πρώτο, σε ορισμένες συνεντεύξεις που έδωσαν παλαιοί αγωνιστές κατά τη δεκαετία του 1970 σε έντυπα της ελληνικής Αριστεράς («Αυγή», «Ριζοσπάστης»), αλλά και σε προσωπικές συναντήσεις του συγγραφέα με τους ίδιους. Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 κυκλοφόρησε επίσης το βιβλίο του Χρήστου Δ. Λάζου «Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη: Η συμμετοχή των Ελλήνων εθελοντών στον Ισπανικό Εμφύλιο Πόλεμο», που αποτελεί μια χρήσιμη συγκεφαλαίωση των έως τότε πληροφοριών, ενώ περιλαμβάνει και άλλες συνεντεύξεις βετεράνων μαχητών. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και μια επίσης εξαντλημένη και εξαιρετικά δυσεύρετη έκδοση που κυκλοφόρησε τη δεκαετία του 1950 με τον τίτλο «Πο-

Στρατιώτες και αξιωματικοί του καναδέζικου Τάγματος Μακένζι-Παπινό, από τις βασικές μονάδες της 15ης Διεθνούς Ταξιαρχίας όπου βρίσκονταν και οι Ελληνες μαχητές.

τσορούμπη» του βετεράνου Ελληνοαμερικανού αγωνιστή Χριστόφορου Λαγανά.

Αρχικά θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ακριβής αριθμός των Ελλήνων αντιφασιστών που πολέμησαν στην Ιβηρική παραμένει άγνωστος. Αυτό οφείλεται κυρίως στις δεδομένες δυσκολίες της εποχής, αφού οι περισσότεροι από τους εθελοντές μετέβαιναν λαθραία στην Ισπανία και πολλές φορές χρησιμοποιώντας διαφορετικά ονόματα και στοιχεία. Οι εκτιμήσεις αγωνιστών και μη κυμαίνονται από 300 έως 500 εθελοντές από την Ελλάδα και το εξωτερικό – και κατά μεγάλη πιθανότητα η εκτίμηση αυτή είναι αληθής. Στη συντριπτική τους πλειονότητα επρόκειτο για μέλη ή οπαδούς του ΚΚΕ και των άλλων συγγενών ιδεολογικά οργανώσεων της ομογένειας, και πολύ λιγότερο άλλων τάσεων των ριζοσπαστικών κινημάτων (π.χ. τροτσκιστές, αναρχικοί). Υπήρχαν τέλος και αρκετοί απλοί δημοκράτες και αντιφασίστες που θεώρησαν χρέος τους να ταξιδέψουν στη Νοτιοδυτική Ευρώπη και να ενισχύσουν τον αγώνα του Λαϊκού Μετώπου. Σχετικά με το κοινωνικό υπόβαθρο, οι περισσότεροι ήταν εργάτες διαφόρων ειδικοτήτων (ξυλουργοί, μεταλλωρύχοι, οικοδόμοι, καπνεργάτες κ.ά.), αλλά κυρίως ναυτεργάτες, όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια. Υπήρχαν επίσης διανοούμενοι και αρκετοί φοιτητές, ιδίως από το εξωτερικό. Φυσικά όλοι αυτοί δεν έφθασαν στην Ισπανία με τον ίδιο τρόπο, ούτε ακριβώς την ίδια περίοδο.

Ομαδικός τάφος ανδρών της 15ης Διεθνούς Ταξιαρχίας μετά τη μάχη του Χαράμα.

Κατ' αρχάς, για τους Ελληνες του εσωτερικού η μετάβαση στην Ισπανία ήταν εξαιρετικά δύσκολη, γεγονός που οφειλόταν στις αντικειμενικές δυσχέρειες που υπήρχαν μετά την εγκαθίδρυση του μεταξικού καθεστώτος και την κήρυξη του ΚΚΕ εκτός νόμου. Η πληροφορία παλαιού αγωνιστή που αναφέρει ότι ευθύς με τη συγκρότηση των Διεθνών Ταξιαρχιών δηλώθηκαν στο ΚΚΕ 2.000 συμμετοχές, δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί. Αντίθετα, μεγαλύτερη εγκυρότητα μπορεί να δοθεί σε μια άλλη πληροφορία που αναφέρει ο Παλαιολογόπουλος, ότι η ειδική επιτροπή που είχε δημιουργήσει το ΚΚΕ μετά το κάλεσμα της Κομιντέρν κατόρθωσε να εξασφαλίσει την έξοδο από τη χώρα ενός –ανεξακρίβωτου– αριθμού Ελλήνων εθελοντών με προορισμό τη Μασσαλία, όπου υποτίθεται μετέβαιναν ως μετανάστες. Στη Μασσαλία έδρευε η Ναυτεργατική Ενωση Ελλάδας (ΝΕΕ), προσκείμενη στο ΚΚΕ –η οποία είχε μεταφερθεί εκεί μετά το πραξικόπημα της 4ης Αυγούστου–, λειτουργώντας τόσο ως συντονιστικό κέντρο που εξασφάλιζε τη μεταφορά ανθρώπινου δυναμικού και προπαγανδιστικού υλικού σε ολόκληρη την υφήλιο, όσο και ως σημαντικότατη πηγή στρατολόγησης. Πράγματι, η συνεισφορά της δεν εξαντλήθηκε μόνο στην παρουσία δεκάδων Ελλήνων ναυτεργατών στο μέτωπο, αλλά επεκτάθηκε και

Ο Κύπριος αγωνιστής και μετέπειτα πολιτικός Εζεκίας Παπαϊωάννου κατά την εποχή του Ισπανικού Εμφυλίου [Χ. Δ. Λάζος, Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη: Ελληνες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο πόλεμο (1936-1939), εκδ. Αίολος, Αθήνα 2001].

στη δράση της στα πλοία, όπου τα πληρώματα σε πολλές περιπτώσεις εμπόδισαν την αποστολή υλικού προς τους Εθνικιστές. Μάλιστα, ο πρόεδρος της ΝΕΕ εκείνη την περίοδο, Καμπούρογλου, εκτελέστηκε κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο από τους Γερμανούς.

Από τα ηγετικά μέλη του εξ Ελλάδος τμήματος στην Ισπανία ήταν ο Νίκος Καραγιάννης, στέλεχος της ΝΕΕ και από τους πρώτους που πάτησαν το πόδι τους επί ισπανικού εδάφους, τα στελέχη του ΚΚΕ Δημήτρης Σακαρέλος και Νίκος Βαβούδης, που είχαν αποδράσει από τις διαβόητες φυλακές της Αίγινας το 1934, ο Παντελής Παντελιάς, επίσης στέλεχος του ΚΚΕ και μέλος της Επιτροπής Πόλης της Αθήνας, αλλά και ο Αναγνώστης Δεληγιάννης, καπνεργάτης και γραμματέας της Καπνεργατικής Ομοσπονδίας της Ελλάδας.

Από την «αιρετική» ελληνική Αριστερά της εποχής χρήζει ιδιαίτερης μνείας η περίπτωση του Δημήτρη Γιωτόπουλου (με το προσωνύμιο Βίτε), ηγέτη του ελληνικού ρεύματος του τροτσκισμού και μέλους της Διεθνούς Γραμματείας της Διεθνούς Αριστερής Αντιπολίτευσης. Παρότι μέχρι το 1936 είχε έλθει σε ρήξη με τον Τρότσκι, ο Γιωτόπουλος εντάχθηκε στις γραμμές του μαχητικού ισπανικού τροτσκιστικού κόμματος POUM (Εργατικό Κόμμα για τη Μαρξιστική Ενωση), πριν βρεθεί φυλακισμένος κατά την επίθεση που εξαπέλυσε αργότερα το Κομμουνιστικό Κόμμα Ισπανίας στις υπόλοιπες οργανώσεις και παρατάξεις προκειμένου να αναλάβει την ηγεμονία του αγώνα.

Για τους Ελληνες του εξωτερικού η κατάσταση ήταν αρκετά διαφορετική – τουλάχιστον για τους περισσότερους. Οι περίπου 100 ομογενείς που ήλθαν από την Αμερική δεν αντιμετώπισαν μεγάλες δυσκολίες κατά τη μετάβασή τους. Στη συντριπτική τους πλειονότητα προέρχονταν από τη θρυλική κομμουνιστική οργάνωση των Ελλήνων της Αμερικής «Σπάρτακος», και έφθασαν στην Ισπανία κατά το τέλος του 1936 αρχές του 1937. Δύο ακόμη οργανώσεις της ομογένειας στην Αμερική ανέπτυξαν σημαντικότητα δράση: η Ελληνική Εκπαιδευτική Εργατική Ομοσπονδία και η Παγκύπρια Αδελφότητα της Νέας Υόρκης. Ελληνες εθελοντές ήλθαν επίσης είτε μεμονωμένα είτε σε μικρές ομάδες από τη Σοβιετική Ενωση (κυρίως φυγάδες από την Ελλάδα, μέλη του ΚΚΕ), τη Μικρά Ασία, τη Βρετανία, τον Καναδά, την Αίγυπτο και το Βέλγιο.

Ξεχωριστή κατηγορία αποτελούν οι Ελληνες της Κύπρου, περίπου 80 τον αριθμό, οι οποίοι αποτέλεσαν δυναμικότατο συστατικό του ελληνικού στοιχείου στον αγώνα επί ισπανικού εδάφους. Στην πλειονότητά τους επρόκειτο για Ελληνοκύπριους του εξωτερικού που μετέβησαν στην Ισπανία κυρίως από τη Βρετανία και την Αμερική. Από τις πρωταγωνιστικές μορφές των Κυπρίων που πολέμησαν στην Ιβηρική ήταν ο Εζεκίας Παπαϊωάννου, κατοπινός γραμματέας του ΑΚΕΛ, ο οποίος ζούσε στη Βρετανία και εί-

χε ενταχθεί στο Κομμουνιστικό Κόμμα Μεγάλης Βρετανίας, ο Κώστας Λαπιθιώτης, μέλος της Κομμουνιστικής Νεολαίας Κύπρου και αργότερα επίσης βασικό στέλεχος του ΑΚΕΛ, καθώς και ο Μιχάλης Οικονομίδης, Ελληνοκύπριος από τη Βρετανία που κατείχε σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του αγώνα ηγετικά καθήκοντα στην οργάνωση των Διεθνών Ταξιαρχιών.

Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΘΕΛΟΝΤΩΝ

Η πρώτη φουρνιά Ελλήνων εθελοντών προήλθε από τη Γαλλία. Στην Ισπανία έφθασε το φθινόπωρο του 1936 και αμέσως κατευθύνθηκε στο Αλμπαθέτε, το κέντρο των Διεθνών Ταξιαρχιών, με σκοπό την εκπαίδευση και την κατάταξή τους στις νεοσυσταθείσες μονάδες. Η οργάνωση των Διεθνών Ταξιαρχιών ήταν εκ των πραγμάτων δύσκολο εγχείρημα για ευνόητους λόγους, καθώς στο Αλμπαθέτε συγκεντρώνονταν σταδιακά εκατοντάδες εθελοντές από πολλές διαφορετικές χώρες, εξ ου και γινόταν προσπάθεια από τους επικεφαλής ώστε το κάθε τάγμα να απαρτίζεται από μαχητές όσο το δυνατόν «συγγενείς» γεωγραφικά, γλωσσικά ή πολιτισμικά.

Η πρώτη Διεθνής Ταξιαρχία (11η) που συγκροτήθηκε στα μέσα Οκτωβρίου περιελάμβανε και τους πρώτους Ελληνες εθελοντές, αρχηγός των οποίων ήταν ο Παναγιώτης Αϊβατζής, με το ψευδώνυμο Μάριος, μέλος της ΝΕΕ. Οι Ελληνες εντάχθηκαν στον βαλκανικό λόχο που δημιουργήθηκε εντός του μετέπειτα φημισμένου Τάγματος Ντομπρόσφκι, το οποίο είχε λάβει το όνομά του από τον διάσημο Πολωνό στρατηγό της Παρισινής Κομμούνας του 1871. Γενικότερα, στο Τάγμα Ντομπρόφκσι κυριαρχούσε το πολωνικό στοιχείο και ακολουθούσε το βαλκανικό. Αλλη μικρή ομάδα Ελλήνων εθελοντών βρέθηκε στη 12η Ταξιαρχία και στον αντίστοιχο βαλκανικό λόχο του Τάγματος Τόλμαν, ενώ στον αγγλικό λόχο εντάχθηκαν οι πρώτοι Κύπριοι που έφθασαν στην Ισπανία από τη Βρετανία, ανάμεσά τους οι Παπαϊωάννου και Οικονομίδης.

Εως τη συγκρότηση του ξεχωριστού ελληνικού λόχου, η δράση των Ελλήνων εθελοντών είναι συνδεδεμένη με αυτή των δύο πρώτων Διεθνών Ταξιαρχιών. Συγκεκριμένα, η 11η Ταξιαρχία, με δύναμη περίπου 2.000 ατόμων, μεταφέρθηκε στη Μαδρίτη στις αρχές του Νοεμβρίου του 1936, κα-

Ομάδα Ελληνοαμερικανών εθελοντών στην Ισπανία χαιρετούν με τον αντιφασιστικό χαιρετισμό «no pasaran», κρατώντας την ελληνοαμερικανική εφημερίδα «Εμπρός», όργανο των Ελλήνων κομμουνιστών των ΗΠΑ [Χ. Δ. Λάζος, Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη: Ελληνες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο πόλεμο (1936-1939), εκδ. Αίολος, Αθήνα 2001].

Η ηγετική τριάδα του λόχου «Ζαχαριάδη» στην Ισπανία: ο λοχαγός Αναγνώστης Δεληγιάννης (δεξιά), το έτερο στέλεχος Παντελής Παντελιάς (στη μέση) και ο πολιτικός κομισάριος Κυριάκος Στεφόπουλος (αριστερά), [Χ. Δ. Λάζος, Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη: Ελληνες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο πόλεμο (1936-1939), εκδ. Αίολος, Αθήνα 2001].

θώς οι εθνικιστικές δυνάμεις του Φράνκο είχαν ολοκληρώσει την κατάληψη των νοτιοδυτικών επαρχιών και κατευθύνονταν ολοταχώς προς την πρωτεύουσα, ενώ σύντομα ακολούθησε και η 12η. Το Τάγμα Ντομπρόφκσι, στο οποίο τοποθετήθηκαν οι περισσότεροι Ελληνες, έλαβε μέρος στις σφοδρές συγκρούσεις στον δρόμο που οδηγούσε στην πανεπιστημιούπολη, μαζί με το Τάγμα Κομμούνα του Παρισιού. Μάλιστα, στη Μαδρίτη το ελληνικό στοιχείο μέτρησε τους πρώτους του νεκρούς, αφού ο Μανώλης Μαύρος, με καταγωγή από την Κάλυμνο, ο Αντώνης Φλώρος, ο Γιάννης Σταύρου και ο Κώστας Καλπάκας από τη Γαλλία, και ένας νεαρός φοιτητής με καταγωγή από τη Χίο ονόματι Σπίνος έχασαν τη ζωή τους στις αιματηρές μάχες της ισπανικής πρωτεύουσας.

Η αποφασιστική άμυνα των Δημοκρατικών στη Μαδρίτη αναχαίτισε την επέλαση των Εθνικιστών, με τον Φράνκο να σχεδιάζει κατόπιν την περικύκλωση της πόλης με σκοπό την ταχύτερη και όσο το δυνατόν αναίμακτη κατάληψή της. Παράλληλα, ενώ η σύγκρουση κλιμακωνόταν, εκατοντάδες εθελοντές συνέρρεαν στο Αλμπαθέτε, όπου σύντομα σχηματίστηκαν τρεις νέες Διεθνείς Ταξιαρχίες, η 13η, η 14η και η 15η. Στην τελευταία –και πιο συγκεκριμένα στο νεοσυσταθέν βαλκανικό Τάγμα Δημητρόφ– εντάχθηκε το μεγαλύτερο ενεργό τμήμα των Ελλήνων εθελοντών την περίοδο εκείνη, περίπου 160 τον αριθμό από τους συνολικά 800 άνδρες του τάγματος, κατά τον Βρετανό ιστορικό Χιου Τόμας. Αρχικά, η 15η Ταξιαρχία αποτελείτο ακόμη από το βρετανικό τάγμα (όπου βρίσκονταν οι περίπου 70 Ελληνοκύπριοι), το αμερικανικό (όπου συγκαταλέγονταν οι Ελληνες της Αμερικής) και το γαλλοβελγικό τάγμα.

Στο πλαίσιο αυτό τον Φεβρουάριο του 1937 διεξήχθη η δεύτερη σφοδρή σύγκρουση του πολέμου, στην κοιλάδα του ποταμού Χαράμα, νοτιοδυτικά της Μαδρίτης. Στη συγκεκριμένη σύγκρουση, που ουσιαστικά αποδείχθηκε μια αιματηρή ισοπαλία, οι Δημοκρατικοί κατόρθωσαν να αποφύγουν τη διάσπαση της άμυνάς τους, η οποία θα είχε ως συνέπεια τη στρατηγική περικύκλωση της πρωτεύουσας, ωστόσο πλήρωσαν την υπερπροσπάθειά τους και την εσφαλμένη τακτική προσέγγιση της ηγεσίας με βαρύ φόρο αίματος. Περίπου 10.000 μαχητές βρήκαν τον θάνατο κατά το εικοσαήμερο της σύρραξης, από τους οποίους οι 2.500 ανήκαν στις Διεθνείς Ταξιαρχίες. Ειδικότερα η δύναμη της 15ης Ταξιαρχίας μειώθηκε κατακόρυφα: από τους 600 άνδρες του βρετανικού τάγματος επιβίωσαν μόλις οι 225, και από τους 800 του βαλκανικού οι 215, ενώ βαριές απώλειες είχαν και τα άλλα δύο τάγματα. Οπως ήταν λογικό, η ελληνική πλευρά μέ-

τρησε αρκετές απώλειες, τόσο στο βαλκανικό τάγμα όσο και στο αγγλικό και στο αμερικανικό.

Σύμφωνα με τον αγωνιστή Στέφανο Τσερμέγκα, οι Ελληνες εθελοντές πολέμησαν με χαρακτηριστική γενναιότητα στον Χαράμα. Ενδεικτική είναι η αποφασιστικότητα του βετεράνου των Βαλκανικών Πολέμων Παναγιώτη Κατσαρώνη, ο οποίος –αν και είχε περικυκλωθεί από Εθνικιστές που του ζητούσαν να παραδοθεί– κράτησε τη θέση του μέχρι το τέλος με αποτέλεσμα να βρει τον θάνατο από τα πυρά των αντιπάλων.

«ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ» ΚΑΙ «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΡΑΙΟΣ»

Τον Φεβρουάριο του 1937, η Επιτροπή της Μη Επέμβασης απαγόρευσε τη συμμετοχή ξένων εθελοντών στην εμφύλια σύρραξη της Ισπανίας, σε μια περίοδο που ο πόλεμος κλιμακωνόταν, όπως επίσης και η εισροή εκατοντάδων αντιφασιστών επί ιβηρικού εδάφους. Στις αρχές του καλοκαιριού του ίδιου έτους, οι Εθνικιστές είχαν ήδη αρχίσει να εδραιώνουν την κυριαρχία τους σε βορρά και νότο, ενώ οι εσωτερικές τριβές στο δημοκρατικό στρατόπεδο εμφανίζονταν με όλο και μεγαλύτερη συχνότητα. Παρ' όλα αυτά, η Μαδρίτη άντεχε ακόμη την πολιορκία των δυνάμεων του Φράνκο, ο οποίος μάλιστα απέκτησε την απόλυτη πρωτοκαθεδρία στην ηγεσία του αγώνα μετά τον αιφνίδιο θάνατο του στρατηγού Εμίλιο Μόλα σε αεροπορικό δυστύχημα.

Δύο Ελληνες μαχητές, ο Μανώλης Αϊβαλής (αριστερά) και ο Βαγγέλης Στεργίου από τη Λυών της Γαλλίας, σε στρατιωτικό νοσοκομείο κατά τη διάρκεια του πολέμου [Χ. Δ. Λάζος, Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη: Ελληνες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο πόλεμο (1936-1939), εκδ. Αίολος, Αθήνα 2001].

Οπως προαναφέρθηκε, την ίδια περίοδο οι Ελληνες εθελοντές είχαν επανδρώσει στην πλειονότητά τους τις τάξεις της 15ης Διεθνούς Ταξιαρχίας και κυρίως το Τάγμα Δημητρόφ. Μετά τις μεγάλες απώλειες στον Χαράμα, ο Ούγγρος διοικητής της ταξιαρχίας Γιάνος Γκάλιτς προχώρησε στην αναδιοργάνωσή της, καθώς και στην ενσωμάτωση Ισπανών εθελοντών ώστε να καταστεί εκ νέου αξιόμαχη. Τότε ελήφθη και η πρωτοβουλία εκ μέρους των Ελλήνων για τη συγκρότηση ενός αμιγώς ελληνικού λόχου εντός του Τάγματος Δημητρόφ. Κατά τον Παλαιολογόπουλο, εμπνευστής της ιδέας ήταν ο Νίκος Καραγιάννης, βασικό μέλος της ΝΕΕ και ένας από τους πρώτους Ελληνες εθελοντές που είχαν φθάσει στην Ισπανία. Φαίνεται ότι ο Καραγιάννης ήλθε σε συνεννόηση με τον Δημήτρη Σακαρέλο, πείθοντάς τον ότι ήταν χρησιμότερο όλοι οι Ελληνες να ενωθούν σε έναν λόχο. Αν και η πρόταση του Σακαρέλου βρήκε μάλλον αντίθετο τον Γάλλο αρ-

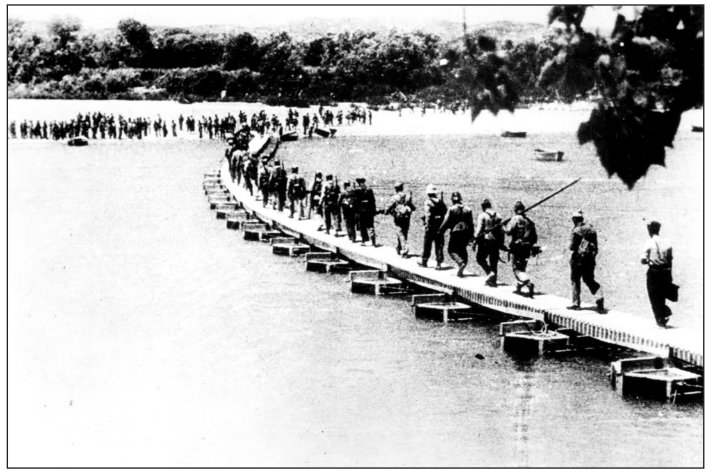
χηγό του Επιτελείου των Διεθνών Ταξιαρχιών, Βιτάλ Γκεϋμάν, λόγω αναμενόμενων δυσκολιών στην εύρεση όλων των Ελλήνων που ήταν διασκορπισμένοι στην 15η Ταξιαρχία και σε άλλα σώματα, περί τον Ιούνιο του 1937 έγινε εφικτό να συγκροτηθεί ο λόχος. Δεν είναι γνωστό αν η μετέπειτα σύγκρουση του Καραγιάννη με ανωτέρους του στην ηγεσία των Διεθνών Ταξιαρχιών οφειλόταν στη θέληση του ίδιου για δημιουργία ξεχωριστής ελληνικής μονάδας.

Σε κάθε περίπτωση, διοικητής του νεοσυσταθέντος ελληνικού λόχου ορίστηκε ο Παντελής Παντελιάς (ψευδώνυμο Γιάννης Μαργαρίτης ή Μπέλκος), υποδιοικητής ο Αναγνώστης Δεληγιάννης (ψευδώνυμο Γιάννης Σιγανός) και πολιτικός επίτροπος ο Κυριάκος Στεφόπουλος (ψευδώνυμο Δημήτρης Πέρρος) ή κατά άλλους ο Δημήτρης Σακαρέλος (ψευδώνυμο Γιάννης). Την ηγετική ομάδα των στελεχών πλαισίωναν ακόμη ο Νίκος Πέτρου και ο Αλέξανδρος Νικολαΐδης, που ήταν αξιωματικοί του Ελληνικού Στρατού ενώ κατείχαν και οργανωτική θέση σε ισπανικές μεραρχίες του Δημοκρατικού Στρατού, όπως και ο Κύπριος Ευάνθης Νικολαΐδης, ο οποίος είχε επίσης καθήκοντα αξιωματικού (ταγματάρχης) στις δημοκρατικές δυνάμεις.

Αξίζει να σημειωθεί ότι καθ' όλη τη διάρκεια της δράσης του, ο ελληνικός λόχος δεν φαίνεται να ξεπέρασε ποτέ σε αριθμό τους 125 άνδρες, καθώς οι περισσότεροι Ελληνες του αμερικανικού τάγματος όπως και οι Ελληνοκύπριοι του αγγλικού τάγματος παρέμειναν στις δικές τους μονάδες λόγω καλύτερης συνεννόησης με τους αγγλόφωνους συντρόφους τους παρά με τους σλαβόφωνους του Δημητρόφ. Στους πρώτους μήνες ύπαρξής του, ο ελληνικός λόχος έφερε την ονομασία «Νίκος Ζαχαριάδης» προς τιμήν του γ.γ. του ΚΚΕ, ωστόσο, όταν αργότερα μεταφέρθηκε στο συ-

Αρμα μάχης Τ-26 των Δημοκρατικών επελαύνει κατά τη μάχη του Μπελτσίτε (1937).

ντριπτικά αγγλόφωνο Τάγμα Αβραάμ Λίνκολν, μετονομάστηκε σε «Ρήγας Φεραίος», αφού η ονοματοδοσία εκεί βασιζόταν στα ονόματα εθνικών ηρώων.

Η πρώτη μεγάλη μάχη του ελληνικού λόχου ήταν στο Μπρουνέτε, τον Ιούλιο του 1937, όταν οι Δημοκρατικοί αποπειράθηκαν να σπάσουν τον κλοιό της Μαδρίτης. Στο Μπρουνέτε οι δημοκρατικές δυνάμεις κατόρθωσαν αρχικά να αιφνιδιάσουν τους Εθνικιστές και να κερδίσουν έδαφος, όμως η σφοδρή αντεπίθεση των τελευταίων και το σαμποτάζ του στρατηγού Κασάδο είχαν ως αποτέλεσμα την αιματηρή υποχώρηση των πρώτων, οι οποίοι υπέστησαν εκ νέου βαριές απώλειες. Η 15η Ταξιαρχία βρέθηκε ξανά στον κυκλώνα της μάχης, με όλα της τα τάγματα να συμμετέχουν ως δυνάμεις κρούσης. Πέραν ορισμένων ηρωικών παραδειγμάτων με πρωταγωνιστές Ελληνες αγωνιστές που κατέγραψαν οι μαρτυρίες συντρόφων τους, δεν έχουν διασωθεί λεπτομέρειες σχετικά με την ακριβή δράση του ελληνικού λόχου στο Μπρουνέτε. Το μόνο σίγουρο είναι ότι υπέστη βαριές απώλειες, όπως σχεδόν το σύνολο των δημοκρατικών δυνάμεων.

Δυνάμεις των Δημοκρατικών διαβαίνουν τον ποταμό Εβρο.

Αν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο ελληνικός λόχος διαλύθηκε μετά τις παρολίγο συντριπτικές απώλειες στη μάχη του Μπρουνέτε, κάτι τέτοιο δεν αληθεύει. Η 15η Ταξιαρχία και ο «Ρήγας Φερραίος» έλαβαν μέρος και στη μάχη του Μπελτσίτε, έναν μήνα αργότερα, στο πλαίσιο της προσπάθειας της δημοκρατικής ηγεσίας να εμποδιστεί η προέλαση των Εθνικιστών προς βορρά. Αν και η πόλη εντέλει καταλήφθηκε από τις δημοκρατικές δυνάμεις, η επιχείρηση κρίνεται αποτυχημένη σε στρατηγικό επίπεδο, αφού ούτε η προέλαση των Εθνικιστών ανακόπηκε ούτε η Σαραγόσα –η μεγαλύτερη πόλη της Αραγονίας– καταλήφθηκε, με αποτέλεσμα να χαθεί η ευκαιρία επανάκτησης του ελέγχου στην περιοχή. Εν προκειμένω, η μάχη ήταν άγρια και ανελέητη, όπως σχεδόν όλες οι συγκρούσεις του Εμφυλίου. Στο Μπελτσίτε οι Δημοκρατικοί είχαν πάλι μεγάλες απώλειες. Συγκεκριμένα ο ελληνικός λόχος υπέστη πραγματική πανωλεθρία. Αυτό συνέβη σε μία από τις αντεπιθέσεις των Εθνικιστών και αφού η βουλγαρική ηγεσία του Τάγματος Δημητρόφ είχε σχεδιάσει προηγουμένως –σύμφωνα με τον Παλαιολογόπουλο, ο οποίος επικαλείται μαρτυρία Ελληνα μαχητή– μια ολέθρια διάταξη μάχης. Σε κάθε περίπτωση, οι πολεμιστές του ελληνικού λόχου βρέθηκαν σε εξαιρετικά δύσκολη κατάσταση, καθώς ουσιαστικά καθηλώθηκαν σε ένα ύψωμα χωρίς αξιόλογες αμυντικές θέσεις. Σε εκείνη τη φάση της σύρραξης, ο διοικητής του λόχου Παντελής Παντελιάς βρήκε ηρωικό θάνατο όταν αντικατέστησε έναν τραυματισμένο πολυβολητή. Κατόπιν, στο σημείο έσπευσε ο πολιτικός

επίτροπος Κυριάκος Στεφόπουλος, ο οποίος συνέχισε να βάλλει κατά των επιτιθέμενων Εθνικιστών με το πολυβόλο, πριν τον κυκλώσουν οι άνδρες του Φράνκο και τον αποτελειώσουν με τις ξιφολόγχες τους. Μετά τον θάνατο των δύο αξιωματικών, ο Αναγνώστης Δεληγιάννης ανέλαβε διοικητής του ελληνικού λόχου και μαζί με τους άνδρες που απέμειναν συνέχισε τον αγώνα μέχρι και τις 7 Σεπτεμβρίου, οπότε η πόλη καταλήφθηκε από τους Δημοκρατικούς.

Στο Μπελτσίτε ουσιαστικά έκλεισε το πρώτο κεφάλαιο της δράσης του ελληνικού λόχου στον Ισπανικό Εμφύλιο, καθώς μέσα στους επόμενους μήνες συντελέστηκε η αναδιοργάνωση της 15ης Ταξιαρχίας αλλά και της ελληνικής δύναμης. Ουσιαστικά η 15η παρέμεινε αμιγώς αγγλόφωνη όσον αφορά το κομμάτι των ξένων εθελοντών, διατηρώντας στις τάξεις της το βρετανικό και το αμερικάνικο τάγμα, ενώ η νεοσυσταθείσα 129η Διεθνής Ταξιαρχία απαρτίστηκε κυρίως από μονάδες χωρών της Κεντρικής Ευρώπης, δηλαδή τα σλαβοκρατούμενα Τάγματα Τζάκοβιτς, Μάζαρικ και φυσικά το Τάγμα Δημητρόφ. Αντίθετα με ό,τι ίσως αναμενόταν, ο ελληνικός λόχος δεν διατηρήθηκε στο Τάγμα Δημητρόφ, αλλά παρέμεινε στη 15η, μετονομάστηκε σε «Ρήγας Φεραίος» και εντάχθηκε στο αμερικανικό Τάγμα Λίνκολν, που μαζί με το Βρετανικό Τάγμα και το καναδικό «Μακένζι-Παπινό» αποτελούσαν τις βασικές μονάδες της ταξιαρχίας.

Παρότι δεν υπάρχουν αναλυτικές πληροφορίες για τη συγκεκριμένη καμπή στην πορεία του ελληνικού λόχου στην Ισπανία, μπορεί να υποτεθεί ότι η εξασθένιση της ελλαδίτικης δύναμής του στο Μπρουνέτε και στο Μπελτσίτε έδωσαν τον πρώτο λόγο στους Ελληνες της Αμερικής αναφορικά με την αναδιοργάνωσή του. Την ηγετική τριανδρία της ελληνικής δύναμης αποτέλεσαν κατόπιν εκλογής οι Τσανάκας, Ταραζανάκης και Παπακώστας, τρεις ομογενείς της Αμερικής. Η ακριβής δύναμη του ελληνικού λόχου την περίοδο εκείνη είναι επίσης δύσκολο να εκτιμηθεί, αν και δεν πρέπει να ξεπερνούσε τους 70 άνδρες. Σύντομα όμως εντάχθηκαν σε αυτόν και νέοι Ελληνες εθελοντές που έφθαναν κατά καιρούς στην Ισπανία, αλλά και μεμονωμένοι Ελληνες που βρίσκονταν σε άλλους λόχους και τάγματα.

Στα τέλη του 1937 και στις αρχές του 1938, η 15η Διεθνής Ταξιαρχία μεταφέρθηκε ανατολικότερα, στην περιοχή της Τερουέλ, όπου διεξήχθησαν μερικές από τις πιο ανηλεείς συγκρούσεις του πολέμου με περισσότερες από 140.000 απώλειες και για τους δύο αντιπάλους. Η κατοχή της Τερουέλ και της ευρύτερης περιοχής ήταν σπουδαίας στρατηγικής σημασίας, καθώς προσέφερε τον έλεγχο του κεντρικού άξονα που ένωνε τη Σαραγόσα με τη Βαλένθια, εξ ου και η αποφασιστικότητα των δύο πλευρών άγγιξε τα όρια της αντοχής τους. Αν και αρχικά οι Δημοκρατικοί πέτυχαν να καταλάβουν την πόλη, οι Εθνικιστές ήταν αυτοί που είχαν τον τελευταίο λόγο τον Φεβρουάριο του 1938, ύστερα από δύο μήνες ακατάπαυστης αιματοχυσίας. Σε κάθε περίπτωση, οι άνδρες των Διεθνών Ταξιαρχιών πολέμησαν ξανά με μεγάλη γενναιότητα. Μάλιστα, σώζεται η πληροφορία ότι ο Πόντιος οδηγός άρματος μάχης Μηνάς Θωμαΐδης, ο οποίος ανδραγάθησε στη μάχη, ήταν ένας από τους πρώτους μαχητές των Δημοκρατικών που εισέβαλαν στην πόλη, γεγονός που οδήγησε στον προβιβασμό του σε υπολοχαγό.

Οι δυσαναπλήρωτες απώλειες, η συνεχής καταπόνηση και η σφοδρή αντεπίθεση των Εθνικιστών στο μέτωπο της Αραγονίας οδήγησαν σύντομα τον Δημοκρατικό Στρατό σε υποχώρηση. Η 15η Ταξιαρχία ήταν στις δυνάμεις που κάλυπταν την υποχώρηση των Δημοκρατικών, ευρισκόμενη συχνά σε δυσχερέστατη θέση λόγω της προέλασης των Εθνικιστών. Παρ' όλα αυτά, κατόρθωσε να καθυστερήσει την επέλαση των φρανκικών δυνάμεων, παρέχοντας την ευκαιρία να εξασφαλιστεί πολύτιμος χρόνος και πολεμικό υλικό, αν και όχι δίχως βαρύ φόρο αίματος. Αρκετοί Ελληνες (40 τους αριθμεί ο Παλαιολογόπουλος) έπεσαν στις μάχες που δόθηκαν κατά την υποχώρηση. Ξεχωρίζει μάλιστα η περίπτωση δύο Ελλήνων εθελοντών, του Σπύρου Παντελίδη και του Παναγιώτη Ανθηρού, που πιάστηκαν αιχμάλωτοι από αντίπαλους στρατιώτες και εκτελέστηκαν επιτόπου καθώς αρνήθηκαν να φωνάξουν «Ζήτω ο στρατηγός Φράνκο!».

Σχεδόν κάθε ημέρα οι άνδρες της 15ης έδιναν φονικές μάχες με τις επελαύνουσες δυνάμεις του Ισπανού στρατηγού, που προσπαθούσαν να παγιδεύσουν την οπισθοφυλακή των Δημοκρατικών. Στην Καντέσα, μάλιστα, αιχμαλωτίστηκαν 150 Βρετανοί και Αμερικανοί μαχητές, ενώ λίγο αργότερα το αμερικανικό τάγμα έπαθε νέα πανωλεθρία μετά τα συνεχή σφυροκοπήματα των Εθνικιστών. Στις μάχες αυτές σκοτώθηκαν και οι Ταραζανάκης και Παπακώστας. Η αυξανόμενη πίεση των φρανκικών δυνάμεων ενέτεινε τη δραματικότητα της υποχώρησης, καθώς πολλοί τραυματίες που δεν είχαν προλάβει να επιβιβαστούν στα νοσοκομειακά αυτοκίνητα γίνονταν εύκολα θύματα στα χέρια των αντιπάλων τους. Ενας εξ αυτών παρολίγο να είναι και ο Ελληνας ναυτεργάτης Γιάννης Καραγιάννης, ο οποί-

Η τελετή αποχαιρετισμού των Διεθνών Ταξιαρχιών, μετά και τη συμφωνία των «μεγάλων» της Ευρώπης, ήταν γεμάτη συναισθήματα συγκίνησης, περηφάνιας αλλά και απογοήτευσης.

ος κατόρθωσε –όντας τραυματισμένος– με κινηματογραφικό τρόπο να διασχίσει τον ποταμό Εβρο φθάνοντας στο δημοκρατικό στρατόπεδο.

Εως τα μέσα Απριλίου του 1938, ο ηγέτης των Εθνικιστών είχε πραγματοποιήσει με επιτυχία την κλιμακούμενη αντεπίθεση που χώρισε την Ισπανία στα δύο, υποτάσσοντας αρχικά τις βόρειες περιοχές και εν συνεχεία απομονώνοντας ουσιαστικά τη Μαδρίτη και το δημοκρατικό κεντροανατολικό κομμάτι της χώρας από την Καταλονία. Η έκβαση του πολέμου ήταν σχεδόν απίθανο να μεταβληθεί με τους ισχύοντες συσχετισμούς.

Η ΑΠΟΧΩΡΗΣΗ

Η ακροτελεύτια σελίδα των Διεθνών Ταξιαρχιών, και ειδικότερα της 15ης Ταξιαρχίας, επί ισπανικού εδάφους, ήταν η μεγαλύτερη χρονικά σύγκρουση του πολέμου. Η μάχη του Εβρου, που διεξήχθη από τον Ιούλιο του 1938 έως τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, και η οποία ακόμη διχάζει τους μελετητές σχετικά με το αν επρόκειτο για μια πύρρειο νίκη ή μια ανούσια ισοπαλία, αποτέλεσε σε κάθε περίπτωση το στρατιωτικό κύκνειο άσμα της Ισπανικής Δημοκρατίας πριν την παράδοση της Βαρκελώνης. Η 15η Ταξιαρχία βρέθηκε και αυτή στη φωτιά του μετώπου, όπως και τα υπολείμματα του ελληνικού λόχου, αν και δεν υπάρχουν αναλυτικές πληροφορίες για τα πεπραγμένα των Ελλήνων εθελοντών στον Εβρο.

Η ΚΑΘΑΡΣΙΣ ΤΗΣ ΙΣΠΑΝΙΚΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΦΡΑΝΚΟ ΟΜΙΛΕΙ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΠΕΣΤΑΛΜΕΝΟΝ ΤΗΣ "ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ" κ. ΣΠ. ΜΕΛΑ

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΙΣΠΑΝΙΑ - Η ΕΙΡΗΝΗ - Ο ΠΟΛΕΜΟΣ

ΟΥΔΕΝ ΕΘΝΟΣ ΔΥΝΑΤΑΙ ΝΑ ΠΛΗΡΩΣΗ ΑΥΤΟΝ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

ΚΑΙ ΕΠΟΜΕΝΩΣ ΟΥΔΕΝ ΕΘΝΟΣ ΔΥΝΑΤΑΙ Ν' ΑΝΑΔΕΧΘΗ ΤΗΝ ΕΥΘΥΝΗΝ ΤΟ

ΑΠΟ ΣΗΜΕΡΟΝ ΑΙ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΤΟΥ κ. ΣΠ. ΜΕΛΑ ΕΞ ΙΣΠΑΝΙ

Συνέντευξη του Φρανθίσκο Φράνκο στην εφημερίδα «Καθημερινή» (5 Μαΐου 1939). Ο ελληνικός αστικός Τύπος κράτησε σε γενικές γραμμές φιλική στάση προς την πλευρά των Εθνικιστών, παρά κάποιες μικρές αναδιπλώσεις λόγω της αντιφατικής στάσης της μεταξικής εξωτερικής πολιτικής [Χ. Δ. Λάζος, Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη: Ελληνες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο πόλεμο (1936-1939), εκδ. Αίολος, Αθήνα 2001].

Ως γνωστόν, τον Οκτώβριο του 1938 η κυβέρνηση της παραπαίουσας Ισπανικής Δημοκρατίας του Χουάν Νεγκρίν αποδέχθηκε τις προσταγές της Επιτροπής της Μη Επέμβασης περί απόσυρσης των Διεθνών Ταξιαρχιών από το ισπανικό έδαφος. Η Δημοκρατική ηγεσία αποσκοπούσε κατ' αυτόν τον τρόπο στην άρση του εμπάργκο όπλων εκ μέρους των Δυτικών δυνάμεων αλλά και στην απόσυρση των ίδιων των συμμάχων του Φράνκο, κάτι βέβαια που δεν έμελλε να έχει καμιά ουσιαστική επίδραση στην κατάληξη του πολέμου.

Χιλιάδες μαχητές παρέδωσαν τα όπλα και ακολούθησαν τον δρόμο της επιστροφής στις πατρίδες τους μέσα σε αποθέωση από τον ισπανικό λαό. Ωστόσο, η επιστροφή πολλών εξ αυτών αποδείχθηκε πραγματική δοκιμασία λόγω των συντηρητικών κυβερνήσεων που υπήρχαν στις χώρες τους, χωρίς φυσικά να γίνεται λόγος για τους Γερ-

μανούς και τους Ιταλούς. Ακόμη και η Σοβιετική Ενωση δεν μπορεί να εξαιρεθεί από αυτόν τον κατάλογο, αφού κατά τη διάρκεια των σταλινικών εκκαθαρίσεων, που συνέπεσαν χρονικά με τον Ισπανικό Εμφύλιο, σταθεροποιήθηκε η θέση της αντεπαναστατικής γραφειοκρατίας στην ΕΣΣΔ η οποία κατέπνιγε ό,τι μπορούσε να θυμίζει επανάσταση, ιδίως με διεθνιστικά χαρακτηριστικά. Εξάλλου, πολλά μέλη των Διεθνών Ταξιαρχιών ήταν μάρτυρες των πρακτικών του ΚΚ Ισπανίας και της NKVD, όπως η εξολόθρευση πάση θυσία, ακόμη και σε βάρος της πολεμικής προσπάθειας, των Ισπανών αναρχικών και (τροτσκιστών) του POUM. Μάλιστα, μετά το Σύμφωνο Ρίμπεντροπ-Μολότοφ πολλά έπρεπε να εξηγηθούν, και όσοι πολέμησαν τον φασισμό στην Ισπανία έπρεπε να σιωπήσουν. Στελέχη, πολιτικά και στρατιωτικά, που επίσημα εστάλησαν από τον Στάλιν για να στηρίξουν την επίσημη γραμμή επίσης εξοντώθηκαν για όλους τους παραπάνω λόγους.

Αφίσα των Διεθνών Ταξιαρχιών που αναφέρει: «Οι Διεθνείς, ενωμένοι με τους Ισπανούς, πολεμούν τον εισβολέα». Η γυναικεία παρουσία είναι η «ωραία Χουανίτα», το σύμβολο της Β' Ισπανικής Δημοκρατίας, η οποία, έχοντας ως φόντο τη σημαία των Δημοκρατικών, αγκαλιάζει δύο στρατιώτες, έναν Ισπανό και έναν μαχητή των Διεθνών Ταξιαρχιών με το χαρακτηριστικό τρίκορφο κόκκινο αστέρι. Στο κέντρο τη αφίσας διακρίνεται η σφιγμένη γροθιά και το πεντάκτινο αστέρι, τυπικά σύμβολα σοσιαλιστικών/κομμουνιστικών κομμάτων, με την επιγραφή «Διεθνείς εθελοντές της ελευθερίας».

Αναφορικά με τους Ελληνες του Ισπανικού Εμφυλίου, εξακολουθεί να υπάρχει αρκετό σκοτάδι σχετικά με τη μετέπειτα πορεία τους. Αναμφίβολα, όσοι επέστρεψαν στην Ελλάδα βρέθηκαν εν δυνάμει στο στόχαστρο του μεταξικού καθεστώτος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Αναγνώστη Δεληγιάννη, που φυλακίστηκε στον Πειραιά και αργότερα εστάλη εξορία στον Αϊ-Στράτη και κατόπιν στις φυλακές Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη. Εκεί εκτελέστηκε το 1943 από τους Γερμανούς. Ακόμη και ο δημοσιογράφος του «Ριζοσπάστη» Κώστας Βιδάλης, που εργάστηκε ως πολεμικός ανταποκριτής στην Ισπανία, συνελήφθη και εξορίστηκε στα Κύθηρα από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου.

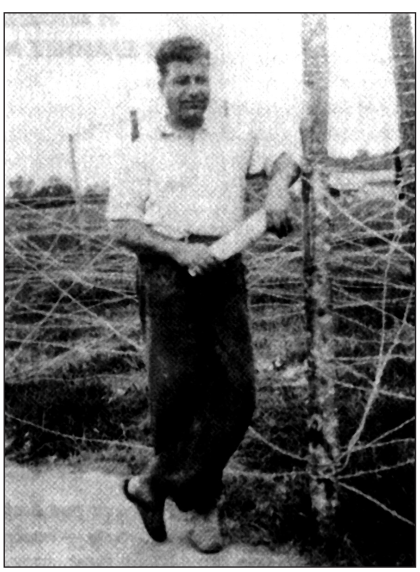
Παρόμοια μοίρα γνώρισαν και άλλοι αγωνιστές που κατέφυγαν αρχικά στη Σοβιετική Ενωση, πριν φθάσουν στην Ελλάδα κατά τον Εμφύλιο του 1946-49. Ο Νίκος Βαβούδης επέστρεψε στη χώρα με τη σοβιετική αποστολή το 1944 και παρέμεινε κατά την περίοδο του Εμφυλίου, αλλά αυτοκτόνησε το 1951 για να μην πέσει στα χέρια της Ασφάλειας. Αντίθετα, σκοτεινή παραμένει η τύχη ενός εκ των ηγετών των Ελλήνων εθελοντών στην Ισπανία, του Δημήτρη Σακαρέλου. Είναι σίγουρο ότι ο ίδιος κατόρθωσε να γυρίσει στη Σοβιετική Ενωση μετά την Ισπανία, όμως έκτοτε τα ίχνη του χάθηκαν εντελώς. Καμία από τις φήμες που έχουν αναφερθεί κατά καιρούς δεν αποδείχθηκαν ακόμη (θάνατος σε αεροπορικό δυστύχημα, θύμα

των σταλινικών εκκαθαρίσεων, δολοφονία έπειτα από διαταγή της ηγεσίας του ΚΚΕ κατά την επιστροφή του στην Ελλάδα), και η περίπτωσή του παραμένει ανεξιχνίαστη.

Αντίστοιχα ζοφερή όμως ήταν και η μοίρα των Ελλήνων της Αμερικής. Αν και δεν έχουν καταγραφεί αναλυτικές πληροφορίες σχετικά, σίγουρα πολλοί εξ αυτών γνώρισαν τις δραματικές συνέπειες του μακαρθισμού και της κομμουνιστικής εκκαθάρισης που λάμβανε χώρα στις ΗΠΑ από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 με αφορμή τον Ψυχρό Πολέμο. Χαρακτηριστική εδώ είναι η περίπτωση του Στέφανου Τσερμέγκα, ο οποίος βίωσε φυλακίσεις και διώξεις πριν απελαθεί από τις αμερικανικές Αρχές το 1953, καταφεύγοντας στην Πολωνία όπου και μάλλον έζησε μέχρι το τέλος της ζωής του.

Πιο ομαλή πολιτικά φαίνεται ότι ήταν η επιστροφή των Ελληνοκυπρίων εθελοντών, και ιδιαίτερα όσων προέρχονταν από τη Βρετανία. Μάλιστα, οι πρωτεργάτες της ελληνοκυπριακής ομάδας στην Ισπανία, Εζεκίας Παπαϊωάννου και Κώστας Λαπιθιώτης, επέστρεψαν αρχικά στη Βρετανία και αργότερα στην Κύπρο, όπου αποτέλεσαν ηγετικά στελέχη του ΑΚΕΛ, με τον πρώτο να κατέχει τη θέση του γενικού γραμματέα του κόμματος επί 40 χρόνια. Πρέπει τέλος να αναφερθεί ότι υπήρξαν και οι Ελληνες που παρέμειναν στο εξωτερικό και έλαβαν μέρος στη μάχη κατά του φασισμού στον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Παναγιώτης Αϊβατζής συμμετείχε στη γαλλική αντίσταση, ενώ άλλοι, όπως ο Νίκος Καραγιάννης, μετέθησαν στη Μέση Ανατολή για να ενωθούν με τις εκεί εαμικές οργανώσεις του Ελληνικού Στρατού. Οι περισσότεροι εξ αυτών κατέληξαν αργότερα πρόσφυγες σε κομμουνιστικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης.

Ο Αναγνώστης Δεληγιάννης κλεισμένος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γαλλία μετά την αποχώρηση των Διεθνών Ταξιαρχιών από το ισπανικό έδαφος [Δ. Παλαιολογόπουλος, Ελληνες αντιφασίστες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο (1936-1939), εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2010].

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η περίπτωση των Ελλήνων εθελοντών στις Διεθνείς Ταξιαρχίες εξακολουθεί να αποτελεί ένα άγνωστο εν πολλοίς κεφάλαιο της ελληνικής Αριστεράς και γενικότερα του ελληνικού αντιφασιστικού κινήματος, γεγονός που αποδεικνύεται και από την πενιχρή βιβλιογραφία που πλαισιώνει το εν λόγω ζήτημα. Αν και είναι δυνατό, με τα έως σήμερα γνωστά δεδομένα, να σχηματιστεί μια επισκόπηση της προέλευσης και της δράσης τους επί ισπανικού εδάφους, πολλές άλλες σελίδες αυτού του κεφαλαίου παραμένουν στο σκοτάδι, όπως η σημαντική συμμετοχή αξιωματικών του Ελληνικού Στρατού στον ισπανικό Δημοκρατικό Στρατό, η μαχητική συνεισφορά λιγοστών αλλά γενναίων ομάδων και ανθρώπων που δεν ήταν προσκείμενοι στο ΚΚΕ (τροτσκιστές και αναρχικοί), αλλά και η παρουσία Ελληνίδων εθελοντριών στην Ιβηρική.

Οι αιτίες αυτής της αποσιώπησης δεν μπορούν να αποδοθούν μόνο στην κατοπινή πολιτική ήττα της ελληνικής Αριστεράς και στην κυριαρχία των συντηρητικών δυνάμεων στην ελληνική πολιτική σκηνή. Αντίθετα, όπως προαναφέρθηκε, η κατοπινή απροκάλυπτη

εχθρότητα του ΚΚΕ προς τους βετεράνους μαχητές του Ισπανικού Εμφυλίου –που εκπορευόταν από την αντίστοιχη του σταλινικού καθεστώτος– ίσως πρέπει να αποτελεί την αρχή του νήματος μιας τέτοιας έρευνας.

Πέραν τούτων, ακόμη και στις σχετικές εορταστικές εκδηλώσεις που έχουν λάβει χώρα επί ισπανικού εδάφους ή εκτός, το ελληνικό στοιχείο δεν έτυχε ποτέ ιδιαίτερης μνείας. Παρ' όλα αυτά, το 1997, στο πλαίσιο της συγκέντρωσης για τα 60 χρόνια από την ίδρυση των Διεθνών Ταξιαρχιών, όταν και το ισπανικό κράτος αποφάσισε να ανακηρύξει ως επίτιμους Ισπανούς πολίτες τούς εν ζωή θρυλικούς μπριγαδιστές, μια ελληνική δημοσιογραφική αποστολή εντόπισε και τρεις Ελληνες. Αυτοί ήταν ο Νικ Πάπας, βετεράνος του Τάγματος Λίνκολν, και τα δύο ηγετικά στελέχη της ελληνοκυπριακής ομάδας, ο Κώστας Λαπιθιώτης και ο Μιχάλης Οικονομίδης, οι οποίοι δήλωσαν πιστοί στις αρχές και στα ιδανικά που τους είχαν ωθήσει πριν από έξι δεκαετίες στην Ιβηρική.

Ο Κύπριος μαχητής και κομμουνιστής Κώστας Λαπιθιώτης, από τις πρωταγωνιστικές μορφές των εθελοντών από τη Μεγαλόνησο. Πέθανε πλήρης ημερών, δηλώνοντας ως το τέλος ότι η συμμετοχή του στον Ισπανικό Εμφύλιο ήταν καθήκον του, καθώς «ο φασισμός έπρεπε να συντριβεί» [Χ. Δ. Λάζος, Πεθαίνοντας στη Μαδρίτη: Ελληνες εθελοντές στον Ισπανικό Εμφύλιο πόλεμο (1936-1939), εκδ. Αίολος, Αθήνα 2001].

Η αναγνώριση της προσφοράς των μαχητών που έδωσαν τη ζωή τους στον αγώνα για «την έφοδο στον ουρανό», την οποία οραματίζονταν λαοί και οργανώσεις του σοσιαλισμού, εξακολουθεί να τυγχάνει πενιχρής έως ανύπαρκτης ανταπόκρισης από θεσμικούς, και μη, φορείς του τόπου, σε αντίθεση ακόμη και με την κυρίαρχη άποψη στα δυτικά φιλελεύθερα κράτη (Βρετανία, Γαλλία), όπου, έστω και συμβολικά, οι Διεθνείς Ταξιαρχίες αναγνωρίζονται ως ένα λαμπρό δείγμα αλληλεγγύης και αυτοθυσίας. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει περίτρανα τη βαρύτητα της ρήσης ότι «ο αγώνας ενάντια στον φασισμό είναι αγώνας ενάντια στη λήθη». ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(1) K. Bradley: INTERNATIONAL BRIGADES IN SPAIN 1936-1939, Osprey Publishing, Λονδίνο 1994.
(2) M. W. Jackson: «THE ARMY OF STRANGERS: THE INTERNATIONAL BRIGADES IN THE SPANISH CIVIL WAR», Australian Journal of Politics & History, vol. 32, issue 1 (Απρίλιος 1986), σ. 105-118.
(3) Χ. Δ. Λάζος: ΠΕΘΑΙΝΟΝΤΑΣ ΣΤΗ ΜΑΔΡΙΤΗ: ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΘΕΛΟΝΤΕΣ ΣΤΟΝ ΙΣΠΑΝΙΚΟ ΕΜΦΥΛΙΟ ΠΟΛΕΜΟ (1936-1939), εκδ. Αίολος, Αθήνα 2001.
(4) F. Morrow: REVOLUTION AND COUNTER-REVOLUTION IN SPAIN, New Park Publications, Λονδίνο 1963.
(5) Δ. Παλαιολογόπουλος: ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΕΣ ΕΘΕΛΟΝΤΕΣ ΣΤΟΝ ΙΣΠΑΝΙΚΟ ΕΜΦΥΛΙΟ (1936-1939), εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 2010.
(6) Συλλογικό: ΔΕΝ ΘΑ ΠΕΡΑΣΟΥΝ: ΦΟΡΟΣ ΤΙΜΗΣ ΣΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ 1936-1986, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1986.
(7) Θ. Δ. Σφήκας: Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Ο ΙΣΠΑΝΙΚΟΣ ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, εκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000.
(8) Χ. Τόμας: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΣΠΑΝΙΚΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1971.
(9) Στ. Τσερμέγκας – Λ. Τσιρμιράκης: NO PASARAN: ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΤΕΣ ΕΘΕΛΟΝΤΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.
(10) Δ. Φιλιππής (επιμ.): 1936 – ΕΛΛΑΔΑ και ΙΣΠΑΝΙΑ, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.